

K NĚKTERÝM VÝCHOZÍM OTÁZKÁM SOCIALISTICKÝCH VÝROBNÍCH VZTAHŮ

JOSEF CIBULKA

Výchozím bodem přístupu k rozboru kteréhokoliv historicky daného typu výrobních vztahů musí být nezbytně jejich vnitřní rozpornost. Hlavní rozdíl mezi Marxovým *Kapitálem* a mezi Stalinovými *Ekonomickými problémy socialismu*, jakož i mezi jinými pracemi z ekonomie socialismu, pojednávajícími o základních otázkách ekonomie socialismu, je zřejmě to, že Marxův *Kapitál* vychází z vnitřních rozporů, kdežto díla o ekonomii socialismu nikoliv. Stalin, i když, zejména v polemice s trockisty, pojímal alespoň rozpory mezi dělnickou třídou a pracujícími rolníky jako v zásadě neantagonistické rozpory, nedospěl k obecnější koncepci neantagonistických rozporů v socialistické společnosti. V *Ekonomických problémech socialismu* přistupoval k vytyčování problematiky zákonů socialistických výrobních vztahů zcela vyhraněně bez zřetele k vnitřní rozpornosti. Jeho pojetí rozvoje vztahů mezi všelidovým sektorem a mezi kolchozním sektorem bylo v zásadním rozporu s výchozí skutečností, že rozpor mezi oběma třídami je neantagonistickým rozporem. *Ekonomické problémy socialismu* viděly cestu ke splývání obou sektorů v tom, že se ekonomická a výrobní samostatnost kolchozů má stále více omezovat prostřednictvím státních strojně traktorových stanic. Pouze při řešení antagonistického rozporu vede rozvoj jedné stránky rozporu zákonitě k oslabování druhé stránky rozporu. Komunistická strana Sovětského svazu už řadu let úspěšně přistupuje k rozvíjení vztahů mezi oběma sektory právě opačně, než jak to vytyčovaly *Ekonomické problémy socialismu*: Cesta perspektivního vzrůstání kolchozního sektoru do všelidového sektoru je upevňování ekonomické a výrobní síly kolchozů, postupné slučování kolchozů atd. Tato cesta plně využívá neantagonistické podstaty rozporu mezi oběma ekonomickými sektory, mezi oběma třídami — rozvoj progresivní stránky rozporu zákonitě vede k rozvoji zaostávající stránky rozporu, a tak se zaostávající stránka rozporu pozvedá na úroveň progresivní stránky.

Teoretickým základem revisionistických koncepcí programu Svazu komunistů Jugoslávie je, že přistupuje k neantagonistickým rozporům vývoje socialistické společnosti, jako kdyby šlo o antagonistické rozpory. Rozvoj iniciativy mas, rozvíjení místních samospráv vede dle takové falešné koncepce zákonitě k oslabování centrálního plánování a řízení. Týž falešný metodologický přístup k neantagonistickým rozporům má i dogmatismus, teoretická apologetika sektářských, voluntaristických metod řízení. Znamý sovětský filosof soudruh Rozental dospěl k tak-

vétu fetišisací momentu centralismu: „Díky novému charakteru zákonitostí, díky tomu, že historická nutnost se realizuje uvědoměle, snižuje se úloha náhodnosti v sovětské společnosti na minimum. A je to i pochopitelné. Náhodnost se plně uplatní tam, kde vládne živelnost, anarchie. Tam, kde živelnost už nehraje podstatnou úlohu, tam ani náhodnost v plné míře nepůsobí“.¹ Soudruh Rozental užívá této formulace v souvislosti s pojetím, že prý zákonitosti socialistické společnosti jsou méně zprostředkované a více přímočaré než zákonitosti kapitalistické společnosti. Celý tento myšlenkový proud předpokládá, že antagonistická a fetišistická forma zprostředkovanosti, jakou se zabýval Marx při rozboru kapitalismu, je výlučnou formou zprostředkovanosti, že dialektické zákonitosti, na nichž budovali klasikové marxismu, vlastně umírají spolu s kapitalismem. Uvedený citát z Rozentala opouští dialektiku nutnosti a nahodilosti a přechází na posice metafysického determinismu. Dle takového pojetí jsou centrální plán a místní iniciativa, jež je ve vztahu k celostátnímu měřítku, nahodilá navzájem v nepřátelském, antagonistickém vztahu. Ideálem je, aby náhodnost klesala, jak píše soudruh Rozental, na minimum. *Ale ve skutečnosti je přece cílem plánu, aby — ve směru plánovaných proporcí — maximálně aktivisoval místní iniciativu, aby inspiroval k maximálnímu obohacení původního směrného plánu.* A z celostátního hlediska vyjádřeného původním centrálním směrným plánem, je každé místní obohacení nahodilé. Každý výhonek nového rodí se jako nahodilý; úlohou centrálního řízení není stlačovat tyto výhonky na minimum, ale *naopak maximálně je zobecňovat a věleňovat je do celkového perspektivního pohybu.* Revisionistická představa, že by nabídka a poptávka regulovala výrobu pohyblivěji a citlivěji, než socialistické plánování, vychází empiristicky z daných případů zkarikovaného byrokratického plánování, nikoliv ze zásadních možností socialistického plánování jakožto specifické neantagonistické formy řešení rozporů socialistických výrobních vztahů.

Možnost socialistické společnosti předem řídit výrobu ve společenském měřítku pramení z kvalitativní změny v samotném ekonomickém obsahu pracovního procesu. Na onom stupni společenské dělby práce, jenž je charakteristický pro kapitalismus a pro komunismus, vzniká tendence, aby pracovní proces byl nezbytně jak individuálním pracovním procesem dané výrobní jednotky, tak i prací, jež vyrábí výrobky pro celou společnost. I pro vyspělou kapitalistickou výrobu, jak předvídal Lenin, je typická tendence k maximální specializaci, při níž jedna kapitalistická výrobní jednotka vyrábí výrobky pro celou kapitalistickou výrobu.²

Ani v komunistické společnosti nebudou individuální pracovní doby rozličných pracovních procesů v rozličných výrobních jednotkách v *bezprostřední* jednotě se společenským určením těchto pracovních procesů. I za komunismu se bude nezbytně společenská produktivita práce rozvíjet tak, že některé výrobní jednotky budou pracovat produktivněji než jiné. Proto ani v komunistické společnosti nebudou individuální pracovní doby jednotlivých výrobních jednotek absolutně totožné se společenským průměrem produktivity práce v příslušných výrobních

¹ M. M. Rozental, *Marxistická dialektická metoda*, česky, SNPL 1954, str. 88. Srv. Rozentalovy *Voprosy dialektiki v Kapitale Marksa*, Moskva 1955, str. 95., S. Rozental tu tvrdí, že jen za kapitalismu se zákony prosazovaly prostřednictvím nahodilosti.

² V. I. Lenin, *Kdo jsou přátelé lidu*, česky, Spisy 1, Praha 1951, str. 184.

odvětvích. Ani za komunismu nebude možné, aby se jeden pracovní proces bezprostředně vztahoval k druhému pracovnímu procesu. Vulgarizující výklady bezprostředně společenské práce za socialismu a komunismu líčily přímé řízení výroby socialistickou a komunistickou společností, jako by za socialismu a komunismu měla — obdobně jako tomu bylo v prvobytně pospolné společnosti — existovat bezprostřední jednota mezi individuální a společenskou stránkou pracovního procesu. Z tohoto vulgarizujícího hlediska se komunistická společnost liší — v tomto bodě — od prvobytně pospolné společnosti pouze kvantitativně, objemem výroby, ale co do kvalitativní určenosti v ní má platit bezprostřední, bezrozporná jednota celospolečenského určení a individuálních pracovních procesů. Z těchto posic se jeví zprostředkování směnou jako jediný typ řešení rozporu mezi individuální a společenskou stránkou pracovního procesu.

I když sám Marx často užíval termínu „bezprostředně společenská práce“ pro socialistickou a komunistickou společnost, tento termín není vhodným termínem vyjádření nového, neantagonistického typu zprostředkování rozporu mezi společenskou a individuální stránkou pracovního procesu v socialistické a komunistické společnosti. Zprostředkovanost a rozpornost společenské výroby a všech společenských procesů se za socialismu a komunismu dále rozvíjí, jde však o neantagonistickou vnitřní rozpornost mezi jednotlivými zprostředkujícími články.

Neantagonistický charakter společenského výrobního procesu vytváří za socialismu neantagonistické vztahy vzájemného prolínání jednotlivých zprostředkujících článků, vztahy přerůstání mezi jednotlivými oblastmi socialistické ekonomiky, mezi jednotlivými fázemi rozvoje jejich rozporů. Zatím co za kapitalismu se společenské určení společenského výrobního procesu odděluje od tohoto procesu jako regulátor, který cestou nabídky a poptávky *ex post*³ reguluje společenskou výrobu, za socialismu a komunismu se prosazuje společenské určení výrobního procesu stále plněji především uvnitř výrobního procesu, cestou plánovitého řízení výroby v celospolečenském měřítku: „Práce jednotlivce je předem kladena jako společenská. Co jednotlivec svou prací koupil, není určitý zvláštní produkt, nýbrž určitý podíl na společenské výrobě. Jednotlivec nemá proto zapotřebí směňovat zvláštní produkt . . . Produkt nemá zapotřebí, aby byl teprve přesazen do zvláštní formy, a tak aby si udržel pro jednotlivce obecný charakter“.⁴

Ale nositelem tohoto uvědomělého celospolečenského plánování a řízení, charakteristického pro komunistickou a v podstatě i pro socialistickou společnost, nemůže perspektivně být zvláštní článek společenského organismu, antagonisticky osamostatnělý. Nositelem celospolečenského plánování a řízení v plném smyslu může být jediné socialistická a komunistická společnost jako celek. Rozpornost mezi centrální stránkou tohoto řízení, jež vyjadřuje zobecněné zkušenosti celé socialistické a komunistické společnosti, a mezi jednotlivou dílčí a místní iniciativou, není rozporností mezi celospolečenským řízením na jedné straně a mezi silami, které do celospolečenského řízení nepatří. Rozpornost mezi centrálními směrnicemi a mezi dílčí a místní iniciativou je vnitřní rozporností celospolečens-

³ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, Dietz Verlag, str. 88.

⁴ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 88.

ského řízení výroby. Je to rozpornost dvou stránek, jež jsou obě ve stejné míře stránkami celospolečenského řízení. Jen pokud je centrální řízení s to maximálně aktivisovat iniciativu všech pracujících objektivně zákonitým směrem, prokazuje se jako zobecněný a centralisovaný výraz iniciativy všech pracujících, a je opravdu s to předcházet škodlivým živelným tendencím. Centrální směrnice nejsou celospolečenským řízením samy o sobě; celospolečenským řízením je dialektická jednota obou rozporných stránek, dialektická jednota centrálních směrnic i místní iniciativy. Je třeba se stejným důrazem vyzvednout obě stránky otázky. Proti revisionistické teorii živelnosti je třeba vyzvednout, že hlavní sférou zapojování neustálých výchylek do celkového perspektivního pohybu musí zůstat přímé řízení výroby, a nikoliv hodnotové vztahy či dokonce dodatečný oběžní korektiv nabídky a poptávky. Proti dogmatické představě, že tvůrčí činnost pracujících se má omezovat na plnění centrálních směrnic, je třeba vyzvednout, že je posláním centrálních směrnic, aby vyvolávaly — ovšem ve směru žádoucího zákonitého vývoje — v život maximum tvůrčí aktivity, jež se ve svém zárodečném stavu nezbytně jeví jako relativně nahodilé výchylky vůči centrálním směrnicím. Čemu centrální řízení musí předcházet, to je zvrat neantagonistických rozporů v antagonistické, nikoliv vznikání a řešení neantagonistických rozporů. Neantagonistická rozpornost je naopak hybnou silou rozvoje a prohlubování celospolečenského řízení socialistické výroby. Čím bouřlivější je rozvoj socialistické výroby a celé socialistické společnosti, tím prudčeji narůstají a řeší se neantagonistické rozpory, jež jsou hybnou silou tohoto vývoje. Centrální plán musí předvídat a stále všestranněji do sebe zpětně zahrnovat průběžné změny, k nimž dojde v průběhu tvůrčí činnosti milionů pracujících, inspirovaných tímto plánem.

V tomto smyslu se za socialismu a komunismu dále rozvíjí dialektika nutnosti a nahodilosti, uvědomnělé využívání objektivních společenských zákonů socialistickou a komunistickou společností probíhá cestou dalšího rozvíjení dialektiky nutnosti a nahodilosti; kvalitativní změna, „skok z říše nutnosti do říše svobody“ spočívá v tom, že rozpor momentu nutnosti a momentu nahodilosti se stává neantagonistickým rozporem.

V marxistické ekonomické literatuře jsou časté formulace dvojího druhu. Jednak starší formulace, jež nerespektují dialektiku ekonomického vyčerpávání hodnotových vztahů cestou jejich stále plnějšiho využívání; tyto formulace často směřovaly k tomu, že otázka rentability socialistických výrobních jednotek není podstatná; že vše jde z jedné kapsy, a doposud směřují k tomu, že ani nyní, kdy už pominula epocha socialistické industrialisace v užším slova smyslu, nemají být ceny výrobních prostředků určovány společensky nutnou pracovní dobou, vynaloženou na jejich výrobu. Takové tendence vyjadřují zvládnutou, bezrozpornou představu o socialistické společnosti a „bezprostředně společenské“ práci. Proti nim stojí po XX. sjezdu progresivní ekonomické koncepce, zakotvené v programu KSSS, že je třeba ještě plněji využívat zbožné peněžních vztahů, že socialistické výrobní jednotky bezpodmíněčně musí být rentabilní, jakož i ekonomicky progresivní názor, že i ceny výrobních prostředků, i ceny spotřebních předmětů mají být stále plněji a výrazněji určovány množstvím společensky nutné práce vynaložené na jejich výrobu. Tyto ekonomicky progresivní názory však

bývají s naprostou samozřejmostí spojovány s předpokladem, že stále plnější určující úloha společensky nutné pracovní doby vůči proporcím výměny výrobků je vždy a za všech okolností zákonem hodnoty.⁵ Doposud však nikdo neprokázal, že je vědecky průkazné revidovat Marxovo zcela přesné a jednoznačné vymezení abstraktní práce a hodnoty, podle něhož má pracovní doba kvalitu abstraktní práce jen potud, pokud ze všech ostatních momentů pracovního procesu jen ona jediná je výlučným nositelem jednostranné abstraktní všeobecnosti celospolečenského určení pracovního procesu. Jen za specifických podmínek, kdy společnost nerozděluje předem společenskou práci podle potřeb společnosti jako celku, kdy celospolečenské určení neprolíná předem všechny stránky pracovního procesu, je pracovní doba výlučným nositelem jednostranné, abstraktní všeobecnosti — „býti pro směnu“.⁶

Předpokládat, že určující úloha společensky nutné pracovní doby vůči proporcím výměny výrobků je vždy a za všech okolností zákonem hodnoty, znamená po způsobu Ricarda zvětšovat zákon hodnoty i pro údobí komunistické společnosti, ulpívat po způsobu Ricarda pouze na kvantitativně vztahové stránce zákona hodnoty, ignorovat Marxův přínos k poznání zákona hodnoty, jenž spočívá v tom, že určující úloha společensky nutné pracovní doby vůči proporcím výměny výrobků je jen tehdy zákonem hodnoty, když zmíněný vztah zprostředkuje rozpor v kvalitativním stupni vlastnického zespolečenštění výrobních prostředků. V podmínkách kapitalistických výrobních vztahů a v oné fázi socialistických výrobních vztahů, kdy vztah mezi společensky nutnou pracovní dobou a mezi proporcemi výměny výrobků zprostředkuje pohyb rozporu mezi rozličnými stupni vlastnického zespolečenštění výrobních prostředků (mezi všelidovým a skupinovým socialistickým vlastnictvím výrobních prostředků), má určující úloha společensky nutné pracovní doby formu zákona hodnoty. Avšak pokud se určující úloha společensky nutné pracovní doby prosazuje jakožto zákon hodnoty, prosazuje se právě nedokonalou, neúplnou, historicky zárodečnou formou, prosazuje se, jak to Marx formuloval, ex post, oklikou, cestou hodnotového zakuklení.⁷ Pokud se určující úloha společensky nutné pracovní doby prosazuje cestou přímého celospolečenského rozdělování úhrnné společenské práce, jde o vývojově vyšší a zralejší formu rozdělování úhrnné společenské práce.⁸

⁵ K. Ostroviťanov, *Tovarnoje proizvodstvo i zakon stojimosti pri socializme*, Komunist 1957, č. 13, str. 92 a n.; *Strojitelstvo kommunisma i tovarnoje proizvodstvo*, Voprosy ekonomiki 1961, č. 10, str. 13 a n.; A. Konrod, *Zakon stojimosti i problema cenoobrazovanija v SSSR*, Voprosy ekonomiki 1957, č. 2; akademik Strumilin, *K diskussi po voprosam planirovanija*, Promyšlenno-ekonomičeskaja gazeta 23. XII. 1956 a j.

⁶ K. Marx, *Ke kritice politické ekonomie*, česky, str. 17.

⁷ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 18.

⁸ K. Marx to formuloval v *Kritice Gothajského programu*: „Ve společnosti sdružených výrobců, založené na společném vlastnictví výrobních prostředků, si výrobci nevyměňují své výrobky; rovněž práce, vynaložená na výrobky, se tu neprojevuje jako hodnota těchto výrobků, jako věcná vlastnost, kterou tyto výrobky mají, protože tu na rozdíl od kapitalistické společnosti individuální práce není již oklikou, nýbrž přímo součástí celkové společenské práce.“ (Marx — Engels, *Vybrané spisy II*, česky, Svoboda 1950, str. 17).

Je tedy rozvíjení hodnotových vztahů ekonomickou podstatou rozvoje iniciativy zdola?

Nejdůležitější z ekonomických prací o hodnotových vztazích ve všelidovém sektoru, stať soudruha Jaroslava Vejvody: „Všeobecná povaha hodnotových vztahů v rámci státního socialistického sektoru“ přímo tvrdí, že v současné vývojové etapě je ekonomická stránka socialistického demokratismu totéž co postavení socialistických podniků jako správců všelidových výrobních prostředků;⁹ toto správcovské postavení podniků je v pojetí soudruha Vejvody nutně zdrojem hodnotových vztahů, jak budeme ještě později rozebírat. Z tohoto hlediska jsou, alespoň v současné vývojové etapě, hodnotové vztahy ekonomickým výrazem iniciativy zdola v rámci centrálního řízení. Obdobně tvrdí soudruh Drago Fišer, že zákon rozdělování podle práce a zákon hodnoty jsou „pouze dvěma různými formami konkretisace oné obecnější souvislosti, kterou jsme nazvali zákonem pracovní ekvivalence“.¹⁰ Z tohoto hlediska by byla hmotná zainteresovanost, jež je založena na principu odměňování podle práce, a jež opravdu je obecným rysem iniciativy mas v epoše socialismu, naprosto rovnocenná s hodnotovými vztahy.

Podobnost zákona odměňování podle práce se zákonem hodnoty však je pouze formální. Zpráva ÚV KSSS k XXI. sjezdu naprosto přesvědčivě vyložila, že zákon odměňování podle práce je specifickým zákonem socialistických výrobních vztahů. Zákon hodnoty se uplatňoval v rozličných společenských formacích. Soudruh Fišer neuvádí ve své argumentaci nic více, než že jak zákon odměňování podle práce, tak i zákon hodnoty za socialismu mohou působit jen díky tomu, že ještě nelze odměňovat dle potřeb. Tato ryze negativní podmínka, umožňující existenci obou zmíněných zákonů, nemůže činit oba zákony dvěma formami téže souvislosti. Ekvivalentnost vynaložené práce, charakteristická pro oba zákony, je shodným kvantitativním rysem obou zákonů; nemůže činit ze dvou kvalitativně odlišných zákonů dvě formy jedné a téže souvislosti.

Hmotnou zainteresovanost pracujících tedy nelze ztotožňovat s hodnotovými vztahy.

Postavme si nejprve otázku, zda autoři, kteří tvrdí, že výrobky všelidového sektoru jsou zbožím i co do svého podstatného obsahu, prokázali toto tvrzení. Uvedení autoři¹¹ shodně tvrdí, že ve fázi komunismu nebudou hodnotové vztahy existovat. Naproti tomu vztahy mezi hospodářskými jednotkami uvnitř všelidového sektoru pokládají i co do podstaty za hodnotové vztahy. Soudruh Ostroviťanov uvádí jako zdroj hodnotových vztahů uvnitř všelidového sektoru: „Státní

⁹ J. Vejvoda, *Všeobecná povaha hodnotových vztahů v rámci státního socialistického sektoru*, Politická ekonomie 1958, č. 9, str. 83. Obdobně ve Vejvodově monografii *Zbožní výroba ve státním socialistickém sektoru*, Nakladatelství ČSAV, str. 159 n.

¹⁰ D. Fišer, *O některých problémech zákona využívání podle práce*, Nová mysl 1957, č. 12, str. 1119. Obdobně viz Fišerovu knihu *Zákon plánovitého rozvoje národního hospodářství*, SNPL 1961, str. 52–53.

¹¹ G. V. Strumilin, *K diskusi po voprosam planirovanija*, Promyšlenno-ekonomičeskaja gazeta 23. XII. 1956; K. Ostroviťanov, *Tovarnoje proizvodstvo i zakon stojimosti pri socialisme*, Kommunist 1957, č. 13, str. 92 n.; A. Konrod, *Zakon stojimosti i problema cenoobrazovanija v SSSR*, Voprosy ekonomiki 1957, č. 2; A. Bačurin, *O dejstvii zakona stojimosti i cenoobrazovanii*, totéž číslo a j.

všelidové vlastnictví předpokládá na socialistickém stupni vývoje takový způsob sjednocení pracovní síly s výrobními prostředky, při němž je základem vzájemných vztahů mezi státem a jej zahrnujícími podniky, jakož i mezi samostatnými státními podniky hmotná zainteresovanost každého dělníka z oblasti výroby i podnikových kolektivů na výsledcích jejich práce...¹²

Ale materiální zainteresovanost jednotlivých dělníků vyjadřuje vztahy rozdělování, a nemůže zdůvodňovat, proč by vztahy mezi hospodářskými jednotkami všelidového sektoru měly být pokládány za hodnotové vztahy. To, že jednotlivé podniky všelidového sektoru mají charakter hospodářských jednotek, že hospodáří rentabilně a že materiální postavení každé hospodářské jednotky je závislé na dosažené rentabilitě, nelze považovat za specifičnost socialistické fáze, není důvodu předpokládat, proč by komunistická fáze vývoje rušila tyto rysy.

Soudruh Vejvoda se jako jediný z teoretiků zbožních vztahů uvnitř všelidového sektoru snaží dokázat, že ve výrobním procesu všelidového sektoru existuje abstraktní práce. Jako jediný z teoretiků hodnotových vztahů uvnitř všelidového sektoru usiluje takto s. Vejvoda o marxistické zdůvodnění těchto hodnotových vztahů na základě výrobních vztahů a nikoliv na základě momentů rozdělování.

Hlavní myšlenky s. Vejvody jsou vyjádřeny zejména v těchto formulacích: „Vzniká svérázný rozpor uvnitř všelidové společenské práce: rozpor mezi bezprostředně společenským charakterem této práce v rámci celé společnosti a jejím současným rozdělením do mnoha ekonomických samostatných složek (tj. do tolika složek, kolik státních socialistických podniků jako operativních správců existuje v našem státním socialistickém sektoru). Vynakládaná práce nevystupuje tedy jenom jako všelidová socialistická práce vůbec, ale jako všelidová socialistická práce, organizovaná do mnoha ekonomicky samostatných složek — vystupuje i ve formě kolektivní, tj. bezprostředně společenské práce daného státního socialistického podniku. Úplné zespolečenštění práce vynakládané ve státním socialistickém sektoru vyžaduje proto ještě další doplňkový proces. Mají-li konkrétně a individuálně odlišné práce splynout v jedinou masu při uplatnění vzájemné společenské socialistické rovnosti, musí dojít k reálnému procesu abstrakce od všech individuálních a konkrétních zvláštností a jeden státní socialistický podnik se musí chovat k práci druhého státního socialistického podniku jako k práci vůbec, tj. jako abstraktně všeobecné práci. Proces zespolečenštění všelidové socialistické práce se tak dovrší tím, že se bude práce mezi státními socialistickými podniky srovnávat jako sobě rovná, tj. že se přemění v abstraktně všeobecnou práci.“¹³

Tyto formulace s. Vejvody jsou založeny na zvlgarizování Marxovho pojmu abstraktní práce, jako kdyby byl Marx chápal jako abstraktní práci kvantitativní stránku jakéhokoliv individuálně odlišného pracovního procesu, jako kdyby stačilo abstrahovat od kvalitativních momentů pracovního procesu, abychom se dostali k „práci vůbec“, což se ve formulaci s. Vejvody rovná abstraktní práci. Bude proto nejlépe nejprve ve stručnosti zopakovat, co Marx rozuměl abstraktní prací.

¹² Kommunist 1957.

¹³ Politické ekonomie 1958, č. 9, str. 776. Tytéž formulace v uváděné Vejvodově monografii, str. 159 a n.

V prvobytně společné společnosti i za podmínek všelidového vlastnictví výrobních prostředků je každý moment výrobního procesu určen celou společností jakožto vlastníkem výrobních prostředků. Proto je celý kvalitativní obsah pracovního procesu bezprostředně společenský. Žádný z jednotlivých momentů pracovního procesu nemůže vystupovat jako zvláštní nositel celospolečenských ekonomických svazků uvnitř jednotlivého výrobního procesu. Společnost jako celek je vlastníkem výrobních prostředků, její orgány rozdělují předem společenskou práci z hlediska celé společnosti, celospolečenské určení určuje předem jednotlivé stránky jednotlivého pracovního procesu. „Práce jednotlivce je předem kladena jako společenská. Co jednotlivce svou prací koupil, není určitý zvláštní produkt, nýbrž určitý podíl na společenské výrobě. Produkt nemá zapotřebí, aby byl teprve přezrazen do zvláštní formy, a tak aby si udržel pro jednotlivce obecný charakter.“¹⁴

Obecný celospolečenský charakter tu od samého počátku prolíná všechny dílčí momenty pracovního procesu.

Naproti tomu v podmínkách zbožní výroby jsou všechny jednotlivé kvalitativní stránky každého pracovního procesu určeny nikoliv celospolečenskými, nýbrž dílčími vlastnickými zájmy, odlišnými od zájmů společnosti jako celku

Celospolečenským určením jednotlivého pracovního procesu je v tomto případě jen jediný moment, že se vyrábějí výrobky, jež přejdou do vlastnictví jiných vlastníků. Nejde tu tedy už o konkrétní všeobecnost celospolečenského určení, jež by předem od samého počátku prolínala všechny stránky jednotlivých pracovních procesů, jde tu o jednostrannou abstraktní všeobecnost celospolečenského určení.¹⁵ A jen za těchto specifických podmínek, kdy společnost nerozděluje předem společenskou práci podle potřeb společnosti jeho celku, kdy společenské určení neprolíná předem všechny stránky pracovního procesu, je možné, aby toliko jedna stránka pracovního procesu, kvantitativní stránka, byla výlučným nositelem jednostranné, abstraktní všeobecnosti. Pracovní doba má kvalitu abstraktní práce jen potud, pokud je výlučným nositelem jednostranné abstraktní všeobecnosti celospolečenského určení pracovního procesu.

Je zřejmé, že celospolečenské socialistické orgány mohou jen neúplně předem rozdělovat společenskou práci, že celospolečenské určení prolíná jen neúplně všechny stránky pracovního procesu. Řízení výroby celospolečenskými orgány bude nezbytně i za komunismu vyžadovat celou řadu doplňkových procesů, jak to formuluje s. Vejvoda. S. Vejvoda, aby zachránil tezi, že za komunismu nebude zbožní výroba, i tezi, že operativní správa výrobními jednotkami znamená zbožní výrobu, je nucen tvrdit, že vývoj od socialismu ke komunismu půjde cestou stále detailnějšího řízení výroby celospolečenskými orgány. Na str. 781 tvrdí, že vztahy mezi ministerstvy, hlavními správami a podniky nejsou „již“ vztahy mezi ekonomicky rovnoprávnými složkami, a vydává tyto vztahy direktního ukládání úkolů za vztahy vývojově vyššího typu, než vztahy mezi podniky.

Lenin formuloval tuto otázku úplně opačně: „čím blíže budeme k zavedení socialistického řádu, tím méně bude třeba aparátu čistě administrativního, který

¹⁴ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlín 1953, Dietz Verlag, str. 88.

¹⁵ K. Marx, *Ke kritice politické ekonomie*, česky, str. 17.

vede vlastně jen správu. Tomuto aparátu je souzeno, až bude definitivně zlomen odpor vykořisťovatelů, až se pracující naučí organisovat socialistickou výrobu, tomuto správnímu aparátu je souzeno odumřít, kdežto aparátu typu Nejvyšší národohospodářské rady je souzeno růst, rozvíjet se a sílit, neboť v sobě obsáhne veškerou nejdůležitější činnost organisované společnosti“.¹⁶

V pracích soudruhů, kteří zastávají názor, že mezi hospodářskými jednotkami existují hodnotové vztahy i co do své podstaty, není tato teze průkazně zdůvodněna. Jak povrchně se píše o tom, že existence zbožní výroby ve všelidovém sektoru byla prokázána, o tom svědčí tyto formulace v knize soudruha Fišera: „Pokud jde o zákon hodnoty, uvádějí ekonomické publikace spravidla jen dvě podmínky jeho působení, a to společenskou dělbu práce a vzájemný styk různých vlastníků vyrobených prostředků a vyrobené produkce. Druhá z těchto podmínek vystupuje za socialismu nejen v podobě dvou forem společenského socialistického vlastnictví — tj. jako vlastnictví všelidové a skupinové — ale i v podobě relativní ekonomické samostatnosti podniků, jež jsou ve všelidovém vlastnictví, jež je podmíněna vnitřní rozporností všelidového vlastnictví.“ (*Zákon plánovitého rozvoje národního hospodářství*, SNPL 1961, str. 53.) Soudruh Fišer neobjasňuje už dále ani slovem, jak může relativní ekonomická samostatnost podniků způsobit že existuje abstraktní práce atd. Připojuje však ještě jednu, třetí podmínku existence zbožní výroby ve všelidovém sektoru. Cituje z *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (uvedené německé vydání, str. 502—503) Marxovu myšlenku, že pracovní doba může být měřítkem společenského bohatství jen potud, pokud se výrobní síly natolik nevyvinou, aby bezprostřední vynakládání práce přestalo být zdrojem bohatství společnosti. Citát z Marxe je u s. Fišera uzavřen větou: „Jakmile práce v bezprostřední formě přestala být hlavním zdrojem bohatství, pracovní doba přestává a musí přestat být jeho měřítkem, a tudíž směnná hodnota měřítkem užitné hodnoty.“ Soudruh Fišer na to navazuje touto svou formulací: „Parafrázujeme-li Marxova slova, můžeme formulovat třetí, vzdálenější podmínku, předpoklad vzniku a existence zbožní výroby, jako takový stupeň rozvoje výrobních sil, kdy práce v bezprostřední formě ještě nepřestala být zdrojem bohatství“ (str. 54). Dále už s. Fišer pouze rozvádí význam této „třetí“ podmínky, a už nezdůvodňuje, proč je podmínkou existence zbožní výroby ve všelidovém sektoru. Ale je to přece obyčejný logický lapsus, když na základě platnosti tese, že až vynakládání práce nebude zdrojem bohatství, nebude možná zbožní výroba, má automaticky platit, že pokud je vynakládání práce zdrojem bohatství, potud nutně existuje zbožní výroba. — Lze se domnívat, že všeobecný souhlas, jemuž se těší ono širší pojetí hodnotových vztahů přes svou teoretickou nezdůvodněnost, je výrazem zdravé snahy podtrhnout ekonomickou stránku společenské výroby v podmínkách socialistických výrobních vztahů, a současně ulpívání na běžné představě, že ekonomická kvalita výrobků, odlišná od jejich užitné hodnoty, musí být totéž co hodnota. Ale z Marxova hlediska je rozdělování společenské práce vždy výrobním vztahem, za prvobytné společnosti, za zbožní

¹⁶ V. I. Lenin, *Projev na sjezdu národohospodářských rad 1918*, česky, Spisy, 27. sv., str. 406.

výroby i za komunismu. Naproti tomu hodnotová forma této ekonomické kvality je závislá na existenci rozporu mezi různými stupni společenskosti vlastnictví výrobních prostředků.

Stalinova teze, že hodnotové formy jsou pouhými evidenčními formami, byla spjata s ještě hlubším nedostatkem *Ekonomických problémů socialismu*, totiž s tím, že podstatné zákony socialistických výrobních vztahů byly formulovány mlhavě a přímo teleologicky. V důsledku toho zaujímal hodnotové vztahy už v samotných Stalinových *Ekonomických problémech socialismu* přes to, že byly deklarativně degradovány na pouhou evidenční formu, postavení jediného typu objektivní ekonomické zákonité souvislosti, jejíž pozitivní obsah byl naprosto jasný a vyhraněný. Stalinovy *Ekonomické problémy socialismu* se ani nepokoušely přesně pozitivně vymezit podstatné ekonomické zákonitosti socialistických výrobních vztahů, jichž formou mají být hodnotové vztahy. Ani se nepokoušely o obdobný rozbor včlenění hodnotových vztahů do podstatných ekonomických zákonitostí socialistických výrobních vztahů, jako když Marx v Kapitálu souvisle vyložil včlenění hodnotových vztahů do podstatných ekonomických zákonitostí kapitalistických výrobních vztahů. Kategorie hodnoty vždy vyjadřuje rozvoj společenské produktivity práce pouze uvnitř jednotlivého výrobního odvětví. Proto kapitalistické i socialistické výrobní vztahy, jež jsou založeny na ekonomickém sejetí všech výrobních odvětví,¹⁷ včleňují hodnotové vztahy jako moment do kvalitativně vyšších ekonomických zákonitostí, jež jsou hlavními ekonomickými zákonitostmi dané formace. Za kapitalismu to jsou zákon nadhodnoty, zákonitosti tvorby výrobních cen a tržních cen, zákon zestupné tendence míry zisku. Tvorba výrobních a tržních cen zprostředkuje včleňování hodnototvorného procesu uvnitř jednotlivých výrobních odvětví do kapitálových svazků mezi všemi výrobními odvětvími. Obdobně kterákoliv koupě pracovní síly je proces, při němž je hodnotový vztah pouhým momentem určující specificky kapitalistické zákonitosti zhodnocování hodnoty. Rovněž při rozboru koloběhu kapitálu Marx ukazoval, jak hodnotové vztahy jsou pouhým momentem kapitálových vztahů.

Polemika proti Stalinovu pojetí hodnotových vztahů za socialismu jako pouhé evidenční účetnické formě odsunula do pozadí tu základní skutečnost, že zboží vztahy vyjadřují podstatu daných ekonomických vztahů pouze v podmínkách prosté zboží výroby. V podmínkách kapitalistických výrobních vztahů vytvářejí podstatu ekonomických vztahů specificky kapitálové svazky mezi všemi výrobními odvětvími, kapitálové vztahy zhodnocování, kvalitativně vyšší než zboží vztahy. Kapitalistické výrobní vztahy historicky vyrostly z prosté zboží výroby; v podmínkách rozvinutých kapitalistických výrobních vztahů však jsou zboží vztahy pouze formou, jíž využívají podstatné kapitálové vztahy. Hodnototvorný proces je vnitřní záležitostí jednotlivého výrobního odvětví. Hodnotové určení vyjadřuje, nakolik si donucovací moc společenské produktivity práce podrobila individuální výrobní procesy v rámci jednotlivého výrobního odvětví. Kapitálové vztahy, spočívající na ekonomickém sejetí všech výrobních odvětví, si podřizují a modi-

¹⁷ ... všechna výrobní odvětví splývají takto (za kapitalismu) v jeden společenský výrobní proces" (V. I. Lenin, *Sebrané spisy I*, česky, str. 184.

fikují prostřednictvím procesů tvorby výrobních tržních cen tyto hodnototvorné procesy. Kvalitativně vyšší podstatné vztahy, kapitálové vztahy, do sebe včleňují zboží vztahy jako svou formu.

Socialistické výrobní vztahy jsou vývojově vyšším typem výrobních vztahů, než kapitalistické výrobní vztahy. Proto tu musí být hodnotové vztahy ještě hlouběji včleněny do podstatnějších ekonomických zákonů této formace. V marxistické ekonomické literatuře se však po XX. sjezdu KSSS v některých případech ještě více stupňuje hledisko Stalinových *Ekonomických problémů socialismu* soustředit pozornost k hodnotovým formám jako k tomu jedinému, co je v socialistických výrobních vztazích jasně pozitivně postiženo, a ponechat v temnotě ony hlubší podstatné zákonitosti socialistických výrobních vztahů.

Již při rozboru stanoviska soudruha Vejvody jsme vrátili, že ani za komunismu nebude schopnost celospolečenských orgánů absolutní, že i za komunismu bude třeba doplňkových procesů. Vraťme se nyní k hlavní otázce, kterou jsme postavili v úvodu této kapitoly. Je rozvíjení hodnotových vztahů ekonomickou podstatu iniciativy zdola?

V koncepci soudruha Vejvody to opravdu vypadalo tak, že ona ekonomická samostatnost základních výrobních jednotek, jež je z tohoto nesprávného hlediska zdrojem zboží výroby uvnitř všelidového sektoru, je v této etapě hlavní a rozhodující formou uplatňování momentu socialistického demokratismu ve vztahu k momentu socialistického centralismu. Vztahy direktního ukládání úkolů podnikům ministerstev se tu jevily jako vývojově vyšší. Přímé celospolečenské řízení tu bylo spajto s direktním ukládáním úkolů, kdežto jako jediný typ uplatňování iniciativy zdola tu byla rozebírána taková ekonomická samostatnost, která prý dává základ zboží vztahům. To však je hluboce nesprávné. Odporuje samé podstatě socialismu a komunismu, že by nositelem a subjektem vynakládání celkové společenské práce a přímého regulování proporcí tohoto vynakládání měly být pouze centrální či jiné orgány, a že by těžiště iniciativy mas mělo spočívat v procesech, jež jsou vůči přímému společenskému řízení doplňkovými procesy. Naopak, těžiště tvůrčí iniciativy mas musí být stále plněji přímo ve sféře přímého řízení výroby. Obohacování centrálního směrného plánu musí stále více probíhat už na půdě „bezprostřední“ společenskosti socialistické práce. Státní plán musí předvídat a stále všestranněji do sebe zpětně zahrnovat průběžně změny, k nimž dojde v průběhu výrobní činnosti, a včleňovat je do celkového perspektivního pohybu. Nositelem a subjektem celospolečenského řízení je socialistická společnost jako celek, a základní rozpor mezi centrálním momentem a mezi momentem iniciativy zdola je rozpor samotného vnitřně rozporného celospolečenského řízení práce, jeho řešením je, aby se iniciativa mas stále pronikavěji pozvedala na úroveň celospolečenského řízení a plánování.

Tento cíl je ovšem perspektivní. Ač jsou rozpory socialistických výrobních vztahů svou podstatou neantagonistické, tato neantagonistická podstata se upevňuje a prohlubuje cestou aktivní činnosti socialistické společnosti. Denní rutina výstavby socialismu vede živelně k narůstání antagonistických prvků, k tomu, že se jednotlivé články vůči sobě navzájem osamostatňují. V počátečních etapách

budování socialismu jsou nositeli celospolečenského přímého řízení pouze celospolečenské orgány. V těchto etapách je mimořádně důležitá úloha zbožních vztahů jako dodatečných doplňkových celospolečenských korektivů. Označoval-li J. V. Stalín v *Ekonomických problémech socialismu* zbožní vztahy jako „vnější slupku“ socialistických ekonomických vztahů, nepostihoval tím, že v počátečních etapách budování socialismu je zbožní forma nezbytnou formou nejen proto, že ještě existuje také družstevní socialistické vlastnictví, ale především proto, že socialistická společnost jako celek ještě není s to přímo řídit rozdělování společenské práce, že nositelem společenského řízení jsou ještě jenom celospolečenské orgány, takže většinou úkolů, jež bude v „komunistické společnosti“ řešit vnitřní rozpornost celospolečenského řízení, musí řešit doplňkové celospolečenské korektivy hodnotových vztahů.

Ale postupně bude těžištěm řešení rozporů socialistických výrobních vztahů stále více vnitřní rozpornost přímého celospolečenského řízení. V Sovětském svazu bylo v prvních letech odstraňování důsledků kultu osobnosti zemědělství nejprve vymačeno z pout byrokratického řízení a byly vytvořeny podmínky, aby se plně rozvinuly vnitřní možnosti využití hodnotových vztahů pro rozvoj kolchozního zemědělství. V březnu 1961 se však plenární zasedání ÚV KSSS už plně soustředilo k nacházení účinných forem přímého celospolečenského řízení kolchozů a sovkhozů. Rovněž zpráva N. S. Chruščova na plenárním zasedání ÚV KSSS 19. 11. 1961, ač ostře kritizuje současnou praxi plánování a řízení centrálními orgány, jasně ukazuje, jak rychlý rozvoj techniky vyžaduje nepřetržitou celospolečenskou přestavbu struktury průmyslu (kupř. přechod od orientace na výrobu oceli k orientaci na výrobu syntetických hmot jako klíčového výrobního odvětví). Tato objektivní nutnost nepřehlé přestavby struktury průmyslu a stupňované specialisace si vynucuje, aby se neustále zvyšovala úloha centrálního celospolečenského řízení, vědecky zobecňujícího zkušenosti pracujících.

Zmíněný dokument rovněž přesvědčivě ukazuje, že není správné empiristicky užívat pojmů „rentabilita“, „produktivita práce“ a j. v tom významu, jehož nabývají z hlediska jednotlivých podniků. V některých diskusních člancích v poslední době se užívalo těchto pojmů v tak úzkém smyslu, že jako jediný pojem, syntetický postihující činnost jednotlivého podniku, vystával pojem zisku. Je však žádoucí užívat pojmu „produktivita práce“, „rentabilita“ a j. jako vnitřně rozporných pojmů, jež odrážejí vnitřně rozpornou skutečnost, zahrnující v sobě jak dlouhodobé tendence celospolečenského kontextu, tak i specifické momenty, vlastní jednotlivým podnikům.

Závěr: V podmínkách kapitalistických výrobních vztahů vytvářejí podstatu ekonomických vztahů specificky kapitálové vztahy a tyto specificky kapitálové vztahy do sebe včleňují zbožní vztahy jako svou formu. Socialistické výrobní vztahy jsou vývojově vyšším typem výrobních vztahů, a proto tu musí být hodnotové vztahy ještě hlouběji včleněny do podstatných ekonomických zákonů této formace. Hlavním nedostatkem teoretických rozborů socialistických výrobních vztahů je, že tyto rozborů dostatečně nevycházejí z vnitřních rozporů, v tom smyslu, jako vycházel z vnitřního rozporu kapitalismu Marxův rozbor v *Kapitálu*. Revisionisté tvrdí, že rozvoj decentralisace vyžaduje, aby se oslabovalo centrální

řízení. Dogmatikové pojímali rozvoj centrálního řízení tak, jako by činil iniciativu zdola přebytečnou. Obě tato hlediska nevědecky přistupují k neantagonistickým rozporům socialistických výrobních vztahů, jako kdyby šlo o antagonistické rozpory. Nositelem a subjektem celospolečenského řízení je socialistická společnost jako celek, a základní rozpor mezi centrálním momentem a mezi momentem iniciativy zdola je rozporem samotné společenskosti práce. Těžištěm iniciativy mas musí být stále více především účast na bezprostředně společenském rozdělování společenské práce. V prvních etapách budování socialismu ještě socialistická společnost jako celek není s to přímo řídit rozdělování společenské práce, nositelem celospolečenského řízení jsou ještě jenom celospolečenské orgány. Proto většina úkolů, jež bude v komunistické společnosti řešit vnitřní rozpornost společenské práce, musí v těchto etapách řešit doplňkové dodatečně celospolečenské korektivy hodnotových vztahů.

KRITIKA MECHANICKÉHO A HOLISTICKÉHO POJETÍ KAUZALITY

MIROSLAV RÝDL

V otázkách konkrétních forem determinismu ve světě je ještě mnoho nedořešeného jak v přírodních i společenských vědách, tak i ve filosofii. Jsou sice známy obecné principy determinismu a tyto principy získaly již domovské právo v metodologii všech pokrokových badatelů. Potíže však stále spočívají v nedostatečné dialektické interpretaci determinismu. Otevřenou je stále ještě otázka konkrétních forem, v nichž spolu zákonitosti jednotlivých forem pohybu hmoty souvisí, v nichž navzájem přecházejí a v nichž jsou zákonitosti vývojové nižší dialekticky reprodukovány v zákonitostech vyšších.

Tyto metodologické nedostatky se musí nutně projevovat i v nedostatečných závěrech teoretických. Tato nutnost plyne obecně z nutné dialektické jednoty a dialektického vzájemného podmínění metody a teorie. Metoda je zde teorií a teorie metodou, jinak řečeno: materialismus je i teorií i metodou a dialektika i metodou i teorií. Rozdíl mezi materialismem a dialektikou spočívá z tohoto hlediska jen v tom, že metodologická funkce dialektiky a její praktický dosah jsou relativně názornější, její metodologické využívání relativně častější než je tomu u materialismu, který svou metodologickou funkcí projevuje častěji zprostředkovaně, totiž právě prostřednictvím dialektiky.

V řešení otázek determinismu hrají významnou úlohu kategorie příčiny a účinku. Projevuje se to mimo jiné i v tom, že byly v dějinách poznání a ještě dnes často jsou podstatně deformovány různými idealistickými a mechanistickými výklady.

Podívejme se nejprve na mechanickou deformaci kauzality.

Mechanismus či mechanický materialismus je takový filosofický směr, který